

ІДЕЯ ПРАВОВОГО СУСПІЛЬСТВА: ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК

Ковальова Г. П., канд. культурології, старший виклад каф.

культурології та медіа-комунікацій Харківської державної академії культури

Розглядається історія виникнення і розвитку ідеї правового суспільства, виявляються і характеризуються основні етапи даного розвитку та способи концептуалізації феномена правового суспільства в філософії права.

Ключові слова : *правове суспільство, громадянське суспільство, правова держава, верховенство права*

Актуальність проблеми. В наші дні, поруч із ідеалами громадянського суспільства і правової держави, все частіше ціннісно-цільовим орієнтиром суспільного розвитку визнається правове суспільство. Як окремих, самостійний філософський дискурс проблематика правового суспільства ще тільки зароджується і тому потребує власного філософського осмислення та теоретико-методологічної розробки, в якій звертання дослідження історії виникнення та розвитку ідеї правового суспільства бачиться особливо важливим. Як, де, чому виникає ідея правового суспільства? Як вона розвивається, змінюється, які етапи притаманні її розвитку до оформлення в предмет окремих самостійних досліджень? Ще більшої актуальності необхідність відповідей на поставлені питання додає варіативність розуміння правового суспільства в контексті формування близьких за змістом концепцій, передусім громадянського суспільства і правової держави, імпліцитна присутність в яких була властива ідеї правового суспільства від самого початку формування зазначених теорій.

Аналіз наукових джерел і публікацій. Тематика правового суспільства опосередковано з'являється вже в дослідженнях, присвячених громадянському, правовому ідеалу, правовій державі, зокрема, в працях античних та середньовічних авторів, філософії Просвітництва, дослідженнях І. Канта, Ф.Г. Гегеля, Ф. Лібера, А. де Токвіля, П. Новгородцева, Б. Кістяківського, В. Нерсесянца, в яких вирішується переважно з точки зору визнання регулюючої та орієнтуючої ролі права в суспільстві та необхідності

урахування феноменологічних, антропологічних та ціннісних підстав права на шляху самовдосконалення суспільства. Подальший розвиток ідея правового суспільства знаходить на сучасному етапі розвитку філософсько-правової думки в працях С. Максимова, М. Цимбалюка, Ю. Калиновського, В. Андрущенко та інших. Але варто визнати, що більшість науковців не виділяють правове суспільство як окрему проблему, тому напрацювання у цій сфері можна вважати недостатніми. Так, досить не визначеною залишається проблема розвитку ідеї правового суспільства в історії філософсько-правової думки, яку буде розглянуто нижче.

Отже, *метою статті* є аналіз виникнення та історичного розвитку ідеї правового суспільства.

Ідея правового суспільства в контексті дослідження громадянського суспільства та правової держави сягає глибин античності та середньовіччя. Ще в працях античних філософів порушувались фундаментальні проблеми співіснування держави і суспільства. Давньогрецькими та римськими авторами були здійснені спроби віднайти принципи та наріжні ідеї, що у майбутньому втілилися в понятті «правове суспільство». Такими ідеями-попередниками «верховенства права» як сутнісної риси правового суспільства можна вважати концепції «правильної», «досконалої держави» Платона та «найкращої форми державного устрою» Аристотеля, виникнення ідеї природного права, ідеї поширення дії законів на всіх членів суспільства, усвідомлення природних прав людини на життя та власність, міркування про сутність справедливої людини тощо [1, с.24].

Природно-правова доктрина античності знайшла свій подальший розвиток в епоху середньовіччя. Характерною рисою західноєвропейського середньовічного філософського вчення про державу, право і суспільство було панування в ньому релігійної ідеології та принципу теоцентризму, який , затверджував Бога як законодавчу першооснову, з якої виходять усі релігійні, моральні і правові норми .Але вже в XIII – на початку XIV ст. в Західній Європі відбуваються процеси зростання національної державності,

самосвідомості мас, розвитку міст, що вело до появи анти-схоластичних настроїв та філософського осмислення проблем свободи та ідеального політичного устрою (М. Падуанський, В. Оккам). Так, одна з концептуальних ідей Оккама полягала в тому, що в ідеальному політичному устрої реалізація загальнодержавних завдань має узгоджуватися зі свободами громадян, яку він розумів як право вільного вибору рішення, що характеризує істот розумних. У політичному аспекті — це сфера прав і вільностей людини, прав підданих щодо їхніх правителів, які не можна порушувати ні світським правителям, ні, тим паче, духовним [7, с.111].

Період філософії Відродження являє собою закономірний перехід від середньовічних традицій в осмислення проблем права і суспільства до філософії Нового часу. Філософія виходить за межі релігійно-теологічних проблем, започатковується проблеми політичної свободи, свободи совісті, прав людини і громадянина. Питання ідеального суспільного устрою в цей час продовжують вирішуватися шляхом пошуків ідеального устрою держави (Ж.Боден, Т. Мор, Т. Кампанелла). В повному обсязі ідеї правової держави та громадянського суспільства як аспекту буття правового суспільства формуються починаючи з XVII ст. в працях Дж. Локка, Ш- Л. Монтеск'є, А. Фергюссона, І. Канта, Ф.-Г. Гегеля, А. де Токвіля.

Ідеї Дж. Локка щодо обмеження втручання держави в справи громадянського суспільства та верховенства права багато в чому передували ідеї правового суспільства. Обґрунтувавши природні права людини та дослідивши гарантії щодо їхнього додержання та захисту від сваволі влади, Дж. Локк у праці «Два трактати про державне правління» першим серед мислителів на концептуальному рівні в ланцюжку «особа — суспільство — держава» поставив на перше місце особу (потреби й інтереси людини), на друге — потреби й інтереси суспільства і лише на третє — потреби й інтереси держави. Проте для Локка громадянське суспільство все ще збігається з політичною сферою. Громадянське суспільство є сферою політичної асоціації, встановленої серед людей після того, як вони

залишають «природний стан» і вступають до співдружності. Політичне або громадянське суспільство для Локка — це арена, де «незручності» й недоліки природного стану виправлені завдяки взаємному договору і згоді. Це просто більш досконала форма, за допомогою якої можуть бути досягнуті свобода, рівність і незалежність від природи [4].

Ідею поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову як один з принципів теорії правової держави розвинув у своїх працях Ш. Л. Монтеск'є, Французький просвітник також визначив один з найголовніших постулатів правової держави, а саме розуміння політичної свободи, свобода, на його думку, це розумна організація державної влади і додержання режиму законності, це право людини робити все, що дозволено законом [7, с. 142].

Пізніше на зміну традиційній концепції єдиного суспільства-держави приходять концепції, прихильники якої стверджували принципіальну відмінність громадянського суспільства від держави. Виділяють два напрями даної концепції: прихильники першого відстоювали ліберально-демократичну модель, виходили з саморегулюючих можливостей громадянського суспільства, в центрі якого бачили вільну і незалежну особистість (це, передусім, представники французького та англійського Просвітництва, які відзначали можливість деструктивного впливу держави на суспільство); прихильники другого напрямку, який спирається на німецьку філософську традицію, розвивали здебільшого етатистську модель, вони розглядали громадянське суспільство як особливу сферу соціуму, відмінну від держави, але не протилежну їй, при цьому перевага віддавалася праву та законам [8, с. 41].

Особливе місце в розробці ідей правового суспільства посіли представники німецької класичної філософії, передусім, І. Кант. Поняття громадянського і правового суспільства, на думку Канта, є двома вимірами цивілізованого, єдиного «правового громадянського суспільства», тобто такого, в якому саморегулювання забезпечується завдяки пануванню права [2, с. 363]. Вихідним пунктом філософії правової держави Канта стає

уявлення про людського індивіда як про істоту, здатну бути «паном собі самому». Тому людина, на думку Канта, не потребує зовнішньої опіки при здійсненні нормативного вибору.

Право у Канта - це сукупність умов, при яких свавілля (свобода) однієї особи сумісна з сваволею іншої особи з точки зору загального закону свободи. Це сукупність умов, при яких існує можливість реалізації категоричного імперативу і втілюється свобода. «Найбільша проблема для людського роду, розв'язати яку його змушує природа, - досягнення загального правового суспільства. Тільки в суспільстві, і саме в такому, в якому членам його надається найбільша свобода, а стало бути існує повний антагонізм ... і забезпечення свободи заради сумісності її зі свободою інших, - тільки в такому суспільстві може бути досягнута вища мета природи: розвиток всіх її задатків, закладених в людстві» [2, с. 428].

Ліберальні традиції кантівського вчення про права і свободи людини і громадянина, ідеї Канта про правову державу і правий закон грали і продовжують грати величезну роль у філософії права і в практиці державно-правової організації суспільства. У конституціях більшості країн знайшли відображення такі основні принципи правової державності, як верховенство права, невідчужуваність природних прав і свобод, поділ влади, взаємна відповідальність особи і держави. Особливе значення мають ці цінності для України, яка обрала демократичний правовий шлях розвитку.

Якщо у Канта правові закони і правова держава – це те, що має бути, то в Гегеля вони – дійсність, тобто практична реалізованість розуму в певних формах наявного буття людей. Соціальна історія, за Гегелем, це розгортання моральної ідеї на трьох основних ступенях історичного розвитку суспільства: сім'я, громадянське суспільство, держава. Загалом, Гегель був прихильником примату держави над громадянським суспільством, держава, на його думку, представляє суспільство в його єдності. Лише утримуючи громадянське суспільство в підлеглому стані, держава може забезпечити його свободу.

Необхідно ще раз підкреслити, що майже всі з зазначених вище авторів не досліджували власне правове суспільства, а займалися питанням правового ідеалу, досліджуючи його в контексті проблем громадянського суспільства, правової держави, верховенства права. Водночас, окремі дослідники зверталися саме до категорії «правове суспільство».

Одним з перших цей термін починає використовувати Ф. Лібер, хоча і він розумів його в дусі своїх попередників, а саме як державу. Визначаючи людину як «правову істоту» (jural being), Лібер пише про державу як «правове суспільство» (jural society), засноване на «відносинах права» між громадянами. Держава, на його думку, виникає з «суверенітету народу», який проявляється не тільки в законі, але й у державних інститутах влади, що найкращим чином діють при взаємному контролі та врівноваженості одне одного. Приписуючи суверенітет суспільству, Лібер прагнув підкреслити значення безперервного процесу модифікації і детермінації позитивного закону соціальними силами. Він заперечував усі теорії договірної походження держави або його суверенітету, які мали результатом відокремлення права та держави від суспільства чи за походженням, чи за фактом їх дії, та розглядав державу в її соціальному сенсі, а право в його живому функціонуванні [9, с. 238]. Позначаючи таким чином вторинну роль конкретного апарату держави по відношенню до суверенітету держави як «правового суспільства», особливе значення Лібер надавав громадській думці, стверджуючи, що суспільство діє безпосередньо через громадську думку і владу, а конкретний державний апарат являє собою лише «такий інститут або пристрій, за допомогою якого власне держава, тобто правове суспільство, діє у всіх випадках, коли воно не діє безпосередньо силою свого суверенітету» [3, с. 8–9]. Приділяючи велику увагу не інституціональній складовій правового суспільства, а саме антропологічному елементу, Ф. Лібер неодноразово підкреслював моральних характер правового суспільства, держава є правовим суспільством і право можна уявити лише

між моральними істотами. На його думку, правове суспільство є моральним, бо ґрунтується на справедливості ще до того, як з'являється право позитивне.

Середина XIX - перша половина XX ст. характеризується усвідомленням негативних соціальних антагонізмів та тенденцій, які були спровоковані наслідками розвитку капіталістичного суспільства. В багатьох країнах, де раніше розроблялися і реалізувалися теорії громадянського суспільства, та правової держави, стають популярними соціалістичні концепції, зокрема, марксизм. К. Маркс і Ф. Енгельс та їх послідовники оголошують громадянське суспільство формою класових відносин, що була породжена капіталістичним способом виробництва і має загинути разом з ним. А в першій половині XX ст. в низці країн проблематика громадянського суспільства і правової держави взагалі на деякий час взагалі сходить зі сцени внаслідок гіпертрофії державних функцій «легітимного насильства» (фашизм і сталінізм). Не дивно, що в цей самий час починається доволі тривалий спад цікавості до проблематики правового громадянського суспільства.

Щоправда, саме на кінець XIX-початок XX ст. припадає піднесення розвитку філософсько-правової думки в Центрально-Східній Європі, свої теорії громадського життя і правової держави створюють визначні російські та українські вчені цього періоду П. Новгородцев, М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський, Б. Кістяківський та ін. Згадування категорії «правове суспільство» є швидше винятком для тогочасних дослідників, однак вже в цей час вона починає використовуватися для позначення схожого до сучасного розуміння правового суспільства як суспільство, в якому панує право як головний, найважливіший та найавторитетніший регулятор суспільних відносин.

Чи не найбільший внесок у тогочасний розвиток ідеї правового суспільства було зроблено П. Новгородцевим, який досліджував та відстоював суспільно-політичний ідеал правової держави та природну теорію походження права. Крім того, великий внесок цього видатного вченого полягає у відстоюванні свободи індивіда як ключової та превалюючої над

суспільними інтересами цінності. П. Новгородцев пропонує виходити з принципу особистості з властивими їй «ідеальними прагненнями». За допомогою такого критерію у зміст суспільного ідеалу включаються наступні елементи: «свобода як природний і необхідний вираз ... моральної сутності» людини, «рівність», оскільки «обов'язок взаємного визнання», «солідарність та єдність з іншими», що забезпечує як їхнє взаємообмеження, так і взаємозбагачення [6, с. 102].

Основною засадою розбудови суспільного ідеал, на думку П. Новгородцева, має бути свобода нескінченного розвитку вільної особистості, а не гармонічна закінчена досконалість певної конкретної історичної форми життя. Саме на такому розумінні суспільного ідеалу як зразка нескінченного вдосконалення особистості на шляху до «вільної солідарності всіх», а фактично – до морального імперативу й необхідності орієнтації в правотворчих та державотворчих процесах на нього як на обов'язкове належне, і ґрунтується сучасне уявлення щодо ідеалу правового суспільства.

Досліджуючи тематику громадянського суспільства, правової держави, верховенства права, свободи і т. д. кожен з названих вище авторів залишав відбиток на майбутніх дослідженнях, що сприяли розвитку концепції правового суспільства. Не применшуючи їх роль, зазначимо, що дослідження безпосередньо правового суспільства як оригінальної та самобутньої ідеї, не тотожної ані з ідеєю громадянського суспільства, ані з правовою державою, ані з ідеєю верховенства права (хоч ми не заперечуємо схожість, взаємовизначення, взаємозалежність та часткове збігання змістовних характеристик даних категорій) починається лише наприкінці ХХ ст. З крахом комунізму і кризою соціалістичних ідеологій дана проблематика знов актуалізується, передусім, у вітчизняній філософсько-правовій науці.

Одним із перших, в контексті дослідження правової реальності, до зазначеної тематики звертається С. Максимов, який ставить проблему обґрунтування концепту «правове суспільство» як морально-правового

ідеалу. Правове суспільство розуміється ним як суспільство, що саморегулюється, в якому обмеження свободи одного суб'єкта є лише така ж рівна свобода іншого суб'єкта або, в більш широкому розумінні, як «суспільство, в якому затверджений принцип верховенства права», суспільство, в якому право «проникає в усі його пори (економіку, культуру, інститути держави та ін.) і виступає у якості необхідної умови людської взаємодії» [5, с. 312]. Автором чітко окреслюється структура того, чим є правове суспільство, хоч він сам і вказує, що цим поняттям не стоїть певна емпірична реальність, а воно є скоріш певною регулятивною ідеєю. На думку С. І. Максимова умови можливості правового стану суспільства можна поділити на інституціональні та інституціональні. До інституціональних належать громадське суспільство і правова держава як такі, що взаємно припускають і доповнюють одне одну. У свою чергу, неінституціональні умови можливості правового суспільства поділяються на антропологічні, ціннісно-сміслові та комунікативні. Під антропологічними (суб'єктивними) умовами можливості правового суспільства мається на увазі сама людина як правовий суб'єкт, автономна і відповідальна особистість, на яку має орієнтуватися право. Під ціннісно-смісловими (суб'єктивними) умовами можливості правового суспільства маються на увазі правосвідомість, яка свідчить про наявність у суспільстві права, і правові цінності як зовнішню експлікацію правових смислів. Комунікативні (інтерсуб'єктивні) умови можливості правового суспільства забезпечують поєднання не інституціональних та інституціональних аспектів правового суспільства і дозволяють побудувати юридичний простір суспільної дискусії.

Чи не найголовнішим досягненням даної концепції є спроба поєднати у інституціональній складовій громадянське суспільство та правову державу, які взаємостримуються через розмежування функціональних сфер. Відповідно, громадянське суспільство і правова держава розглядаються як взаємоприпустимі і взаємодоповнюючі статична і динамічна сторони правового суспільства. Таке розуміння правового суспільства долає одвічну

проблему протистояння свободи та порядку як засадничих рис громадського суспільства і правової держави.

На сучасному етапі в різних аспектах філософсько-правового обґрунтування ідея правого суспільства знаходить свій розвиток в працях В. Андрущенка, В. Медведчука, В. Тація, Ю. Калиновського, М. Цимбалюка. Більшість дослідників погоджується, що обов'язковими умовами існування правового суспільства є панування права, високий рівень правосвідомості, що сприяє добровільному підпорядкуванню праву, належний баланс між свободою і порядком, громадянським суспільством і правовою державою. Вважається, що саме таке суспільство сприятиме розвитку вільної індивідуальності як запоруки добробуту плюралістичного суспільства. Особливо важливим ідеал правового суспільства визнається для України на її шляху до шляху реалізації верховенства права і фундаментальних цінностей демократії.

Висновки. Отже, з наведеного вище слід визнати наступне. Розвиток ідеї правового суспільства відбувався паралельно із розвитком природно-правової концепції права, переважно в контексті дослідження проблематики громадянського суспільства та правової держави та ідеї верховенства права..

Концепція правового суспільства має схоже розуміння у роботах практично всіх вчених, що торкалися цієї проблеми, хоч розглядалася переважно фрагментарно. В розглянутих філософсько-правових підходах до правового суспільства помітно зведення останнього до аксіологічної та деонтологічної складової.

Концепція правового суспільства розвивалась і змінювала свій зміст паралельно з розвитком суспільної реальності, яку вона позначала. В історії філософсько-правової думки можна виокремити такі етапи розвитку ідеї правового суспільства: зародження ідеї правового суспільства (IV ст. до н. е. – XV ст. н. е.); становлення та розвиток концепту правового суспільства як аспекту громадянського суспільства і способу буття правової держави (XVI – початок XIX ст.); спад інтересу до проблематики правового суспільства

(кінець XIX – середина XX ст.); активний розвиток ідеї правового суспільства як морально-правового ідеалу та пошуки основ інтегративної філософської теорії правового суспільства (кінець XX ст. – до сьогодні).

Література:

1. *Головатий С.* Концептуальні витoki ідеї «верховенства права» у філософській спадщині античних мислителів/ С. Головатий // Українське право. — 2003. — № 1 (16). — С. 17—48.98.”

2. *Кант И.* Сочинения: В 6 т./ И. Кант. — Т. 6. — М. : Мысль, 1966. — 743 с.

3. *Корюшкин А. И.* Фрэнсис Либер – первый профессор политологии / А. И. Корюшкин // ПОЛИТЭКС: Науч. Журнал. — СПб. : Изд-во СПбУ, 2010. — Т. 6. — № 3. — С. 5—18.

4. *Локк Дж.* Сочинения: В 3 т. /Дж. Локк. — Т. 3. — М. : Мысль, 1988. — 668 с.

5. *Максимов С. И.* Правовая реальность: опыт философского осмысления: монография / С. И. Максимов. — Х. : Право, 2002. — 328 с.

6. *Новгородцев П. И.* об общественном идеале / П. И. новгородцев. — М. : Изд-во «Пресса», 1991. — 638 с.

7. *Орач Є. М.* Історія політичних і правових вчень/ Є. М. Орач. — К. : Атіка, 2005. — 560 с.

8. *Рудич Ф.* Громадянське суспільство: віражі і перспективи сходження / Ф. Рудич// Віче. — 2004. — № 6 . — С. 39-44.

9. *Robson C. B.* Francis Liber’s Theories of Society, Government, and Liberty // The Journal of Politics. — 1942. — Vol. 4. — N 2. — P. 238.

Возникновение правового общества: возникновение и развитие.

Ковалева Г.П.

Рассматривается история возникновения и развития идеи правового общества, выявляются и характеризуются основные этапы ее развития и способы концептуализации феномена правового общества в философии права.

Ключевые слова: правовое общество, гражданское общество, правовое государство, верховенство права.

THE IDEA OF LEGAL SOCIETY: THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT

Kovaleva G.

The history of the emergence and development of the idea of the law society are reviewed. The main stages of its development and versions of conceptualization of this phenomenon in the philosophy of law are identified and characterized.

Keywords: law society, civil society, constitutional state, rule of law.